

Palle Rasmussen

Uddannelse og samfund
Kritiske analyser

Aalborg Universitetsforlag

Palle Rasmussen
UDDANNELSE OG SAMFUND
Kritiske analyser

1. udgave 1998

Copyright: Aalborg Universitetsforlag og forfatteren

Lay-out: Janne Sverd

Forside og tryk: Schølin Grafisk ApS, Aalborg

ISBN: 87-7307-614-7

Aalborg Universitetsforlag
Badehusvej 16
9000 Aalborg
Tlf. 98130915
Fax 98134915

Kopiering fra denne bog kan kun finde sted på de institutioner, der har indgået aftale med COPY-DAN, og kun inden for de i aftalen nævnte rammer.

Indholdsfortegnelse

Forord	7
Uddannelse i samfundsudviklingen	9
Borgerlig uddannelsespolitik i velfærdsstaten.....	11
Socialdemokratisk uddannelsespolitik i efterkrigstiden.....	25
Uddannelsespolitikens rolle i Japans modernisering.....	53
Uddannelse mellem kultur og arbejde	71
Ungdom, kultur og uddannelse.....	73
Valg og vejledning i et samfundsperspektiv.....	83
Uddannelse, arbejde og almen kompetence.....	95
Arbejdsløshed og ungdomspolitik.....	119
Enhedsskole og kulturproduktion.....	137
Gymnasiet og de unge	147
Gymnasiets ekspansion - former, drivkræfter og konsekvenser.....	149
Gymnasiet og rekrutteringen til de matematik-baserede videregående uddannelser.....	173
Gymnasiet og den sociale arv.....	191
Voksenuddannelse	205
Voksenuddannelse, køn og social forandring.....	207
Lov om åben uddannelse - baggrund og perspektiv.....	223
Arbejde og læring.....	245
Gymnasielærere: Livscyklus og efteruddannelse.....	257
Højere uddannelse	273
Kvalitet og omstilling i de højere uddannelser.....	275
Fra disputation til supervision.....	285
Køn, fag og projektpædagogik.....	299
Rekruttering til forskeruddannelse.....	315
Litteratur	333
Om teksterne	349

Forord

I løbet af det tyvende århundrede har uddannelse fået en stadig mere afgørende rolle i samfundslivet. Samfundsudviklingen har på verdensplan været præget af hastig vækst og udvikling i produktion og teknologi, af store sociale og politiske forandringer og af tætte og komplekse samspil mellem kulturer og institutioner på tværs af landegrænserne. Denne udvikling har stillet store krav til kompetenceudvikling og læring, og dette har igen ført til en stærk vækst i omfanget af formaliseret uddannelse på forskellige niveauer. Udviklingen i uddannelserne afhænger selvfølgelig af de økonomiske, sociale og politiske forhold i forskellige verdensdele og lande, men der har overalt været en bevægelse mod at inddrage næsten hele befolkningen i formaliseret skoleuddannelse, at gøre formaliseret uddannelse til et væsentligt kvalifikationskrav i arbejdslivet og andre dele af samfundslivet, at skabe systematiske sammenhænge og bevægelsesmuligheder mellem forskellige former for uddannelse, at professionalisere stadig større dele af uddannelses- og undervisningsaktiviteten, samt at udvikle sammenhængende nationale (og efterhånden også overnationale) uddannelsespolitiske strategier. Det gælder også i Danmark.

I denne bog har jeg samlet en række artikler, som behandler forskellige sider af forholdet mellem uddannelse og samfund. Langt de fleste handler om det moderne danske samfund, men der er også enkelte, som ser på andre lande og på længere historiske forløb. En række af artiklerne behandler forhold inden for bestemte dele af uddannelsessystemet, især gymnasiet, voksenuddannelserne og de højere uddannelser, og disse artikler er gupperet sammen.

Jeg opfatter uddannelsesforskning som et tværfagligt forskningsområde, der henter og kombinerer faglige indfaldsvinkler fra en række fag. Artiklerne i denne bog, som fokuserer på forholdet mellem uddannelse og samfund, trækker meget på forskellige sociologiske begrebsdannelser, men der inddrages også andre fagtraditioner inden for samfundsvidenskab og humaniora.

Jeg har givet bogen undertitlen "kritiske analyser". Når jeg taler om analyser, er det fordi artiklerne forholder sig til bestemte problemstillinger vedrørende uddannelse og samfund, og ofte bygger på stof fra empiriske undersøgelser. Det er også udtryk for den generelle opfattelse, at uddannelsesforskning hele tiden må hente stof til og efterprøve sine begreber og teorier via systematisk undersøgelse af den foreliggende virkelighed. Ordet "kritisk" skal forstås i dobbelt forstand. Det udtrykker for det første den alment kritiske indfaldsvinkel, som bør kendetegne uafhængig forskning. Hverken regeringer, institutioner, fag, forskere eller andre størrelser i samfundslivet kan tages

for givne. Deres grundlag, forudsætninger, forståelser og handlinger kan og bør efterprøves og underkastes kritik. Men det udtrykker også den vurdering, at uddannelsesforholdene i nutidens samfund - også det danske samfund - rummer former for ulighed, disciplinering og befæstelse af magtpositioner, som er i grundlæggende modstrid til værdier som frihed, social ansvarlighed og demokrati. Ordet kritisk rummer således den samme dobbelthed som kritisk teori.

De fleste af artiklerne er skrevet inden for de sidste ti år, og har tidligere været udgivet i tidsskrifter, bøger eller rapporter. Til denne bog er artiklerne blevet revideret, nogle ganske meget. Formålet med revisionen har været at forbedre læselighed og argumentation. Jeg har ved hver artikel angivet, hvornår den er skrevet, blandt andet fordi nogle af artiklerne henviser til løbende politiske og institutionelle forhold.

En række mennesker har bidraget til bogens indhold, fx ved at have deltaget i forskningsarbejde, som bestemte artikler bygger på eller ved at have kommenteret udkast til artiklerne. Det gælder, så vidt jeg kan overskue: Annette Andersen, Linda Andersen, Karen Borgnakke, Ann-Dorte Christensen, Bodil Brander Christensen, Litha Christiansen, Lone Dirckinck-Holmfeld, Birgitte Elle, Birte Klock Frederiksen, Pia Frederiksen, Martin Røvs Hansen, Henrik Jensen, Anja Jørgensen, Kirsten Jørgensen, Jan Kampmann, Anette Kolmos, Morten Lassen, Annette Lorentsen, Kjeld Nielsen, Henning Salling Olesen, Preben Rasmussen, Anna Birte Ravn, John Houmann Sørensen, Steffen Sørensen og Lars Torpe. Tak til jer.

Selv i dag, hvor elektronisk tekstbehandling er forholdsvis veludviklet, er det et stort arbejde at få så mange og i udgangspunktet forskelligartede tekster samlet i en bog. Det har Helle Wæver og især Janne Sverd stået for. Også tak til jer.

Min kollega Erik Laursen skylder jeg en særlig tak. Han er medforfatter til en af artiklerne; men vigtigere er, at han har været en god samarbejds- og diskussionspartner i de fleste af de sammenhænge, som bogens artikler udspringer af.

En særlig tak vil jeg også rette til min mor, Aase Rasmussen, som frem gennem livet har kunnet vise mig stadig nye eksempler på engagement og selvstændig kritisk tænkning.

Palle Rasmussen
Aalborg, marts 1998

Uddannelse i samfundsudviklingen

Borgerlig uddannelsespolitik i velfærdsstaten

Indledning

Meget tyder på at selvforvaltning er et ideologisk omdrejningspunkt for den nuværende borgerlige regering. Det er udtryk for en vis forskydning i forhold til firkløver-regeringen, hvis mærkesag fra starten var moderniseringen af den offentlige sektor. Man kan så spørge, om denne forskydning udtrykker noget reelt, eller om den er en manøvre, der skal forlige et ændret parlamentarisk grundlag med en uændret politik. Svaret bliver som sædvanlig et både-og. Der er ingen tvivl om, at de aktuelle forslag til afbureaukratisering og selvforvaltning i vidt omfang er en videreførelse af forsøgene på at modernisere den offentlige sektor, ligesom de forskellige selvforvaltningsinitiativer på kommunalt niveau har baggrund i firkløverregeringens omstillings- og decentraliseringspolitik over for kommunerne. Men understregningen af selvforvaltning er en reaktion på reelle behov og rummer nogle nye perspektiver for den borgerlige politik, ikke mindst fordi selvforvaltningen i højere grad giver forholdet mellem stat og borgere en central plads på den politiske dagsorden.

Uddannelses- og undervisningsområdet har en vigtig rolle i selvforvaltningspolitikken. Det er traditionelt et område præget af mærkesager, og undervisnings- og forskningsminister Bertel Haarder er et meget aktivt og ideologisk profileret medlem af regeringen. Samtidig har han haft ministerposten i så lang tid, at han har haft reel mulighed realisere dele af regeringens politik og præge forvaltningen af uddannelsespolitikken.

Denne artikel vil behandle indholdet i den borgerlige politik for selvforvaltning på uddannelsesområdet. Udgangspunktet vil først og fremmest være undervisningsministerens formulering af politikken og dens perspektiver, som han i de seneste år har fremlagt i et årligt temanummer af tidsskriftet "Uddannelse". Som baggrund for at vurdere uddannelsespolitikken er det dog nødvendigt at fremlægge nogle overvejelser om forholdet mellem staten, markedsøkonomien og de sociale fællesskaber.

System og livsverden

Samfundets grundsubstans er menneskers sociale liv, det samvær hvorigennem mennesker skaber materielt grundlag for og mening med livet. Mange systemer og institutioner i de nutidige samfund kan synes massive og altdominerende i forhold til almindelige menneskers sociale liv, men de må dog fortsat forstås som

særlige organiseringer af dette liv. Hvis man søger en generel forståelse af de nutidige problemer i den danske velfærdsstat, må man derfor samtidig søge et teoretisk grundlag, som fastholder sammenhængen mellem det umiddelbare og det gennemorganiserede sociale liv. Sådanne teorier er der adskillige af, mere eller mindre udviklede, og alle med begrænsninger. I denne sammehæng vil jeg støtte mig til Jürgen Habermas og hans teori om den kommunikative handlen.

Udgangspunktet for Habermas er, at der i ethvert samfund må løses nogle livsnødvendige opgaver; der skal tilvejebringes økonomiske goder og sikkerhed mod ydre trusler gennem en materiel reproduktion, og der skal skabes en vis grundlæggende fælles forståelse mellem samfundsmedlemmerne gennem en symbolsk reproduktion. Selv om materiel og symbolsk reproduktion er tæt sammenvævet, vil de mere udviklede samfund have tendens til at organisere de to processer hver for sig, i adskilte sfærer. Habermas bruger begreberne livsverden og system om hhv. den symbolske og den materielle reproduktions områder.

Livsverdenen omfatter bl.a. familien, de uformelle sociale fællesskaber, de kulturelle institutioner og den politiske offentlighed. Inden for livsverdenen opbygges de ressourcer, som er nødvendige for at mennesker kan handle socialt med hinanden. Habermas regner med tre sådanne ressourcer, som tilsammen udgør en generel "rygmarvsviden"; meningsfuldhed (indplacering i et kulturelt værdisystem), solidaritet (gruppetilhørsforhold, ståsted i samfundet) og identitet (oplevelse af egne færdigheder og handleevne). Når disse ressourcer kan opbygges i livsverdenen, er det fordi den domineres af kommunikative handlinger - handlinger, hvor mennesker kommer overens gennem gensidig forståelse frem for gennem mere eller mindre udtalt tvang eller løfter om belønning.

I traditionelle samfund var livsverdenen domineret af mytiske og religiøse forestillinger, som var fælles for alle samfundsmedlemmer, og som sjældent lod sig vurdere kritisk af enkeltpersoner. Anderledes i de moderne samfund, hvor det sociale liv er stærkt differentieret. Her er det fælles element i livsverdenen mindre, og symbolerne henviser oftere til forhold, som kan afgøres ved rationel undersøgelse og argumentation. Det er altså først i de moderne samfund, livsverdenen for alvor kan præges af kommunikativ handlen.

Men de moderne samfund præges samtidig af en stærk udvikling og selvstændiggørelse af systemer. Dette er til en vis grad en nødvendig konsekvens af udviklingen i livsverdenen: Uendelig mange forhold og spørgsmål blotlægges i princippet til afgørelse via rationel argumentation. Det er der ingen, der kan overkomme, og for ikke at overbelaste livsverdenen må mange forhold organiseres som rutiner. Omkring den materielle reproduktion har der imidlertid udviklet sig nogle omfattende, meget bestandige og delvis selvkørende systemer. Især to af disse er fremtræ-

dende: Den kapitalistiske markedsøkonomi og statsapparatet.

Systemerne domineres af strategiske handlinger, hvor afgørelser ikke opnås via gensidig forståelse, men gennem tvang og belønning. Dog ikke i form af konkrete løfter og trusler, men derimod i form af standardiserede, generelt omsættelige symboler - først og fremmest penge og magt. Disse symboler giver mulighed for at organisere socialt liv og samfundsmæssige processer uden fælles forståelse og mål, men derimod via formelle relationer, først og fremmest bytterelationer. Dette er vel indlysende, når det gælder markedsøkonomien; men Habermas understreger, at det også gælder for magtudøvelsen inden for og omkring statsapparatet. Politisk, administrativ og organisatorisk magt giver indehaveren en generel evne til at påvirke andres handlinger. Og i den parlamentariske valginstitution omsættes folks tilkendegivelse af holdninger og interesser til abstrakte magtsymboler som fx fordelingen af mandater eller ministerposter. Selve valget kan også ses som en bytteproces, hvor politikere giver løfter om forbedringer i bytte for magtressourcer.

Opkomsten af de omfattende, selvstændiggjorte politiske og økonomiske systemer er en trussel mod samspillet og balancen mellem livsverdenen og systemet. I første omgang kom truslen især fra markedsøkonomien. Jo mere denne gennemtrængte samfundet, desto mere kunne dens interesse modsætninger og dens tilbagevendende kriser ryste ikke alene den materielle reproduktion, men også opretholdelsen af meningsfuldhed, solidaritet og identitet. Disse trusler kunne imidlertid i et vist omfang afbødes ved at mobilisere den anden hovedkraft blandt systemerne: Det politisk-administrative system. Det er baggrunden for velfærdsstatens opståen.

Velfærdsstatens dilemma

Den danske velfærdsstat har sine særlige sider, men dens grundlæggende træk kan genfindes i andre industrilande med parlamentarisk demokrati. Den repræsenterer et forsøg på at afbøde markedsøkonomiens interesse modsætninger, ulighed og sociale usikkerhed gennem en statslig omfordeling og institutionalisering af de materielle reproduktionsmuligheder. Velfærdsstaten søger at sikre grundlæggende livsmuligheder på områder og i situationer hvor disse ikke kan sikres via arbejdsmarkedet. Midlerne er bistandshjælp, pension og arbejdsløshedsunderstøttelse, samt offentlig forsyning med sundhedspleje, uddannelse m.m. Dette forudsætter en økonomisk vækst, som søges sikret ved statslig planlægning og gennemorganisering af arbejdsmarkedet.

Med disse midler har velfærdsstaten reelt kunnet afbøde mange af markedsøkonomiens trusler mod det sociale liv. Problemet er bare, at velfærdsstaten også selv har vist sig som en snigende trussel mod livsverdenen. Ved at gøre den

tilfredsstillende varetagelse af den materielle reproduktion til centralt tema i den politiske offentlighed har velfærdsstaten skærpet tendensen til, at strategiske handlinger vinder indpas i livsverdenen. Det gælder også på uddannelsesområdet: Uddannelse er mere og mere blevet betragtet som en social ydelse, et materielt gode, som det politisk-administrative system leverer i bytte for magtressourcer. Dermed omgives uddannelse af strategisk rationalitet, som overlejrer den kommunikative rationalitet i læreprocesser og socialisering.

Udbredelsen af statslig-administrativ styring på stadig nye områder betyder, at stadig flere handlinger løsrives fra livsverdenens fællesskaber og gøres til et spørgsmål om økonomisk udbytte eller politisk pligt. Velfærdsstaten støder ikke kun på den økonomiske grænse, at virksomhedernes dispositioner begrænser de midler, som står til rådighed for omfordeling. Den støder først og fremmest på den grænse, at statslige systemer og institutioner ikke kan skabe nye livs- og forståelsesformer, kun kontrollere de eksisterende.

En anden side af problemet er, at arbejdssamfundet er blevet fastholdt som grundlag for velfærds-politikkerne. Lønarbejdet er den enkeltes eksistensgrundlag, og velfærdsstatens overordnede bestræbelse er at give så mange samfundsmedlemmer som muligt adgang til indtjening via lønarbejde. Statslig forsørgelse af voksne er kun relevant, hvis det ikke er muligt at sluse dem ind i arbejdslivet. Det betyder, at den sociale omfordeling bliver et forsøg på at mindske arbejdsmarkedets uligheder, men ikke at sætte sig ud over dem. Også uddannelsesområdet præges af bindingen til arbejdssamfundet. Staten kan ikke skaffe arbejde til alle, både fordi der ikke er nok goder at omfordele, og fordi staten ikke grundlæggende anfægter de private virksomheders ret til at vælge den arbejdskraft, de ønsker. Staten kan derimod levere uddannelse, bedre kvalifikationer, og på den måde lette samfundsmedlemmerne adgang til arbejde. Men dermed gøres uddannelsens værdi også afhængig af, om den kan omsættes til arbejde. Det fremmer en instrumentel holdning til uddannelse og læring, og samtidig en individualisering (idet uddannelsen jo skal omsættes til individuelle jobs på arbejdsmarkedet). Uanset hvor mange uddannelses-goder folk udrustes med, forbliver udvælgelsen af arbejdskraft dog i hænderne på virksomhedslederne. Resultatet kan let blive uddannelsesinflation, en ophobning af kvalifikationer som på den ene side savner personlig relevans og forankring i livsverdenen, på den anden side alligevel ikke giver de ønskede resultater på arbejdsmarkedet.

Velfærdsstatens binding til arbejdssamfundet gælder også med hensyn til de mere langsigtede perspektiver for forandring af samfundet. De henter næring fra en arbejds-utopi, hvis centrale indhold er befrielsen af arbejdet fra de kapitalistiske ejendoms- og kontrolformer, og udvikling af folkelig demokratisk styring af

produktionen. Habermas mener imidlertid, at det bliver stadig vanskeligere at udvikle langsigtede perspektiver på grundlag af arbejdssamfundet.

"Arbejdssamfundets utopi har i dag mistet sin troværdighed - og dette ikke kun fordi produktivkræfterne har mistet deres uskyld eller fordi afskaffelsen af privatejendommen til produktionsmidlerne tydeligvis ikke afsig selv fører til arbejder-selvforvaltning. Først og fremmest har utopien mistet sit holdepunkt i virkeligheden: Det abstrakte arbejdes strukturerende og samfunds-formende kraft" (Habermas 1985, s. 146).

Man kan indvende, at lønarbejdet fortsat spiller en afgørende rolle i mange menneskers liv. Det vil Habermas næppe heller anfægte. Hans synspunkt er snarere, at lønarbejdet ikke på samme måde som tidligere gennem-strukturerer lønarbejdernes tilværelse og samfundet som helhed. Man skal ikke undervurdere lønarbejdets betydning, men man skal heller ikke overvurdere den. Og det er det man gør, når forestillingerne om velfærd og et bedre samfund bindes til arbejdet.

Perspektivet i Habermas' kritik af velfærdsstaten er som tidligere nævnt ikke en afskaffelse eller total ændring af de markedsøkonomiske og bureaukratiske systemer. Og heller ikke af velfærdsstaten - social sikring og omfordeling er fortsat nødvendige foranstaltninger. Perspektivet er at skabe balance, og at frigøre bredere dele af hverdagslivet, kulturen og offentligheden fra systemverdenens og de strategiske handlingers overlejring. Et bidrag til dette kan være reformer, som bryder mere radikalt med arbejdssamfundet, som fx indførelse af "borgerløn", en arbejds-uafhængig garanteret mindsteindkomst. Men det er langt fra nok:

"Sådanne begrænsninger af samspillet mellem system og livsverden kan først fungere, hvis der samtidig opstår en ny deling af magten. Moderne samfund råder over tre ressourcer, som kan bruges til at tilfredsstille behovene for styring: penge, magt og solidaritet. Disse ressourcers indflydelsesområder må bringes i en ny balance. Hermed mener jeg, at solidaritetens kraft til at skabe social integration må kunne sætte sig igennem over for de to andre styringsressourcer, pengene og den administrative magt" (Habermas 1985, s. 158).

Selvforvaltnings-initiativer er et oplagt svar på de problemer i velfærdsstaten, som Habermas påpeger. Selvforvaltning af en række opgaver inden for den materielle reproduktion burde kunne løsne disses binding fra de store økonomiske og administrative systemer, åbne bedre mulighed for at udvikle solidariteten som styringsressource, og dermed styrke den kommunikative rationalitets rolle i offentligheden.